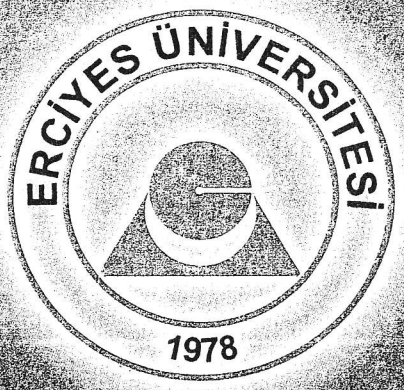

Erciyes Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER Enstitüsü Dergisi

Erciyes University
Journal of the Institute of Social Sciences

Yıl : 2002 Sayı : 13 Güz

T.C.
Erciyes Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erciyes University
Journal of the Institute of Social Sciences

Yıl: 2002 **Sayı: 13** **Güz**

Sahibi
Erciyes Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
Prof. Dr. Mustafa KESKİN

Editör
Yrd. Doç. Dr. Ali KUŞAT

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Mustafa KESKİN, Prof. Dr. Ünver GÜNAY
Prof. Dr. Ali AKTAN, Prof. Dr. Mansur ATALAY, Doç.Dr. İsmail KAYAR

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Cengiz YILMAZ	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR	Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BAKTIR	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yahya AKYÜZ	Ankara üniversitesi
Prof. Dr. Aziz KUTLAR	Cumhuriyet Üniversitesi

13. Sayının Hakem Kurulu

1.	Prof. Dr. Ali AKTAN	Erciyes Üniversitesi
2.	Prof. Dr. Mahir NAKİP	Erciyes Üniversitesi
3.	Prof. Dr. Mustafa SAATÇİ	Erciyes Üniversitesi
4.	Prof. Dr. Hüseyin BAŞAR	Hacettepe Üniversitesi
5.	Prof. Dr. Mustafa KESKİN	Erciyes Üniversitesi
6.	Doç. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
7.	Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU	Atatürk Üniversitesi
8.	Prof. Dr. Mehmet ARSLAN	Cumhuriyet Üniversitesi
9.	Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN	Erciyes Üniversitesi
10.	Prof. Dr. Ali AKTAN	Erciyes Üniversitesi
11.	Doç. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
12.	Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
13.	Prof. Dr. Ahmet COŞKUN	Erciyes Üniversitesi
14.	Prof. Dr. Ünver GÜNAY	Erciyes Üniversitesi
15.	Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI	Erciyes Üniversitesi
16.	Doç. Dr. Ramazan TOSUN	Selçuk Üniversitesi
17.	Doç. Dr. İsmail KAYAR	Erciyes Üniversitesi
18.	Prof. Dr. Cihat TUNÇ	Erciyes Üniversitesi
19.	Doç. Dr. Mustafa ÜNAL	Erciyes Üniversitesi
20.	Yrd. Doç. Dr. Ali KUŞAT	Erciyes Üniversitesi

Hakemler, hakemlik yaptıkları yazıların dergideki sırasına göre listelenmiştir.

ISSN: 1300-1582

Dergideki yazıların bilimsel, imla ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda iki defa yayınlanan hakemli bir dergidir.

Dizgi ve Baskı
Erciyes Üniversitesi Matbaası

Yönetim ve Yazışma Adresi
Muhsin DOĞAN
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
38039 KAYSERİ
Telefon: 0 352 437 52 74
Faks: 0 352 437 07 82
e-mail: sosbil@erciyes.edu.tr
web: http://www. erciyes.edu.tr/akademik/enstitüler/sosyal bilimler

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Doç. Dr. Metin HÜLAGÜ
Kayseri'de Sahtiyan Üretimi 1

Doç. Dr. Yunus DURSUN ve Hülya GÖKNAR
Kayseri'de Yaşayan Bayanların Çamaşır Deterjanı Tercihleri Üzerine Bir Araştırma 19

Yrd. Doç. Dr. Aytekin ALTIPARMAK
Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiin Gelişimi 35

Yrd. Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN
Etkili Yönetim 61

Yrd. Doç. Dr. Nejat DOĞAN
Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-II 77

Yrd. Doç. Dr. Süleyman DEMİRCİ
Seeking Justice: Müslim and non-Muslim in the Kadı's Court. A Case Study of Kayseri, 1610s-1690 (according to şer'iyye Sicilleri of Kayseri) 95

Dr. Ahmet ÖCAL
Bulgaristan Türk Masalları İle Yozgat (Karakuyu) Masallarının Karşılaştırılması 113

Dr. Ali ÇAVUŞOĞLU
Yusuf-ı Hakiki'nin Tasavvuf Risalesi 125

Dr. Ali İhsan ÖBEK
Gibb'in Ünlü Eseri History of Ottoman Poetry Çevirisindeki Okuma Yanlışları 151

Dr. Ahmet KOLBAŞI
Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme 205

Dr. Mahmut ŞARLI
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde, Garip-Name'deki Tanıklığına Başvurulmamış Türkçe Kelimeler 225

Dr. Sevinç ÜÇGÜL
Rusya'da İlk Dekadan Görüşlü Okul: Rus Sembolizmi 239

Dr. Yavuz FIRAT
Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması 257

Fatih ÇELİK
İç Göçlerin Seçkinlik Yaklaşımı ile Analizi 275

Sayfa

Mustafa KARAGÖZ, Şahin GÜVEN
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Van, 17-18 Mayıs 2001
Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu 297

Serdar SAKİN
Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı ve İlânıyla ilgili Görüşler 313

Tamer SOYSAL
Demokrasi İdesi Üzerine Bir Retorik 331

ÇEVİRİLER

Francis Robinson
Çeviren: Yrd.Doç.Dr. Celaleddin ÇELİK
İslam'da Sekülerleşme 343

Wael B.Hallaq
Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Ş. Selim HAS
Tarihi Gelişim Sürecinde Sünni Hukuk Teorisinde İfta ve İctihad 357

Dr. F. Omar
Çeviren: Muharrem AKOĞLU
Me'mun Öncesi Mutezile-Abbasi İlişkileri 371

KUTADGU BİLİG'İN DEVLET FELSEFESİ-II*

Yrd. Doç. Dr. Nejat DOĞAN
Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
nejatdogan@yahoo.com

Özet

Kutadgu Bilig'in demokratik ve laik bir devleti benimsediği makalemizin birinci bölümünde açıklanmıştı. Bu bölümde eserin aynı zamanda sosyal bir hukuk devletini benimsediği görüşü savunulacaktır. Kutadgu Bilig sosyal bir devleti işaret eder. Çalışana hakkının ödenmesi, yardıma muhtaçlara devlet elinin uzatılması sadece kişilerin bireysel yaşamlarının iyileşmesi anlamına gelmeyecek, aynı zamanda toplumsal düzen sağlanarak devlet zenginleşecektir. Kutadgu Bilig hukuk devletini de benimser. Devlet, ancak adil kanunlarla ayakta durabilir. Hukukun üstünlüğü toplumda benimsenmeli, sadece vatandaş değil, yönetenler de hukuka bağlı kalmalı, hukuk herkese ve aynı şekilde uygulanmalı, kişilere itiraz hakkı tanınarak haksızlıkların en kısa sürede giderilmesine çalışılmalıdır. Adalet toplumsal düzeni sağlayacak, kişiler zenginleşerek devletin zenginleşmesine yol açacak ve böylece toplumdaki siyasi kurum ve kuralların meşruiyeti güçlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Devlet felsefesi, Katadgu Bilig, Sosyal Devlet, Hukuk.

Giriş

İlk Türk-İslam eseri olması nedeniyle Kutadgu Bilig, Türklerin en önemli politik teori hazinesidir. Buna rağmen, bugüne kadar eser üzerinde yeterince durulmamıştır. Ayrıca bu eser hakkında bugüne kadar yazılan birçok şey gerçeği yansıtmamaktadır. İşte bu makale, bir yandan literatürdeki bu eksikliği doldurup yanlışları düzeltmeye çalışırken, diğer yandan da Kutadgu Bilig'in temel politik mesajının ne olduğunu irdelemektedir. İnceleme göstermektedir ki, Kutadgu Bilig demokratik, laik, sosyal bir hukuk devletini işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'in günümüzde ne anlama geldiğinin yorumlanması, sadece eserin zenginliğini göstermek açısından değil, Türk-İslam devletlerinin yönetsel örgütlenmeleri açısından da önem taşımaktadır.

Makalemizin ilk bölümünde Kutadgu Bilig üzerinde bugüne kadar yazılanlar eleştirilerek, demokratik devlet ve laik devlet kavramları açıklanmıştı. Politik yaşamda gücün sınırlandırılması, yöneten ve yönetilenler ara-

sındaki ilişkilerin ayrıntılarıyla ele alınması, bilgiye ve bilime önem verilmesi Kutadgu Bilig'de demokratik bir devletin savunulduğuna işaret etmektedir. Bunun yanında, din ve devlet işlerinin birbirini kontrol etmemesi, devlet adamı etiği ile din adamı etiği arasında bir ayrım yapılması ve din ile devlet ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusundaki açıklamalar da Yusuf Has Hacib'in laik bir devleti savunduğunun kanıtıdır.

Makalenin bu ikinci bölümünde de Kutadgu Bilig'in sosyal devlet ve hukuk devleti kavramlarını ele alışı incelenerek, eserin ideal bir devlet sisteminin kurulabilmesi için yapılması gerekenleri daha 11. yüzyıldan ortaya koyduğu savunulacaktır.

3. Sosyal Devlet

Kutadgu Bilig'in ideal devleti, demokratik ve laik olmanın yanında, aynı zamanda sosyal bir devlettir. Sosyal devlet, vatandaşlarının belirli bir refah düzeyine ulaşması için gerekli şartları hazırlayan ve onlara temel ihtiyaçlarının karşılanmasında yardımcı olan devlet demektir. Bu devlet ile "sadaka devleti" birbirine karıştırılmamalıdır.[1] Sosyal devlette asıl olan, vatandaşların kendi emekleriyle kendi geçimlerini rahatça sağlayabilecekleri ekonomik ortamın yaratılmasıdır; yoksa, sadece yaşamda kalmalarını sağlayacak günlük yiyeceklerini vermek değil. Tabii ki, bu ikinci söylediğimiz bazı vatandaşlar için yapılmalıdır. Toplumda çalışamayacak durumda olan veya geçici olarak işsiz veya rahatsız bulunan kişilere devlet kucak açacak, onlara bakacaktır. Ancak bu felsefe toplumun geneline ve her zaman için yansıtılırsa "sadaka devletine" doğru adım atılmış olur. İşte Kutadgu Bilig'in sosyal bir devlet yapısını işaret ettiğini belirtirken, emeğin karşılığının ödenmesi, devlet hizmetinde bulunanların hakkını alması, ama aynı zamanda zor durumda bulunan kişilere devlet elinin uzatılması gibi niteliklerden söz ediyoruz. Bunları sırasıyla ele alalım.

a. Hizmet Edene Hakkının Ödenmesi

Kutadgu Bilig'de genel olarak insanın çalışması övülmüş, emeğin karşılığının verilmesi vurgulanmıştır. Yusuf, "ömür aziz değil, emek azizdir. Hayat gider, insan buna acıdığını itiraf etmez; emek boşa giderse, bunun acısı uzun seneler unutulmaz" demektedir.[2] Eserde genel olarak devlet yönetimi ve devlet adamının etik değerleri ele alındığı için, emeğe değer vermenin önemi sıklıkla karşımıza "devlet hizmetinde bulunanların hakkının ödenmesi" olarak çıkar. Küntoğdı ile vezirleri önce Aytoldı ve daha sonra Öğdülmiş arasında geçen diyaloglarda, devlete hizmet edenlerin hakkının

yenmemesi, ancak onlara hakkının verilmesiyle sadakatlerinin sağlanabileceği ve böylece devletin hem devamlılığı hem de zenginleşmesinin olası olabileceği vurgulanır.

Aytoldı, kanunu temsil eden hükümdar Küntoğdı'ya şöyle seslenir: "Hizmet etme, edersen layık olana hizmet et; layık olan bey hizmetkarın hakkını bilir. Hizmet etme, edersen cömert olana hizmet et; bil ki cömerdin evi altın, kapısı gümüştür."[3] Hükümdar bunları onaylayarak Aytoldı'yı devlete hizmet etmeye çağırır ve emeğinin karşılığının hakkıyla ödeneceğini temin eder: "Bugünden itibaren sen dürüstlükle hizmete başla; elbette bey hizmet edenin hakkını öder."[4] Eserden öğrendiğimize göre, gerçekten hükümdar "Aytoldı'yı övdü ve [ona] çok mal mülk verdi; ona ihsanda bulundu, altın ve gümüş verdi."[5]

Hükümdar ile Öğdülmiş arasında da benzer konuşmalar geçer. Öğdülmiş Küntoğdı'ya devlet hizmetindekilerin nasıl davranması gerektiğini ayrıntılı olarak anlattıktan sonra şunları söyler: "Beyler de hizmetkar kullarına ve yıllarca hizmet edenlere nasıl ihsanda bulunmak lazım geldiğini bilmelidirler. Bu hizmetleri için bey onların hakkını ödemeli; onlara şefkatle muamele etmelidir. Beyler hizmetkarın nasıl olduğuna ve işe yarayıp yaramadığına her vakit dikkat etmelidirler. İşe yaradığı nispette ona ihsanda bulunmak ve hizmeti nispetinde onun hakkını ödemek lazımdır."[6] Hükümdar da bu söylenenleri onaylayarak, Öğdülmiş'in devlet hizmetine girmeyi kabul etmesi üzerine şunları söyler: "Sana bir kimsenin gerçekten emeği geçmiş ise, bu emeği unutma ve ona karşı, ölü gibi hareketsiz kalma. Kimin sana biraz emeği geçerse, sen ona karşılık daha fazlasını yapmalısın. Başkasının emeğini takdir etmeyen kimse, tam manası ile, bir öküz olur."[7] Öğdülmiş ile Odgurmış arasında geçen diyaloglardan anlamaktayız ki, gerçekten hükümdar Öğdülmiş'e emeğinin karşılığını öder ve Öğdülmiş bundan memnun olarak hükümdara bağlılıkla hizmet eder. Bunu Öğdülmiş hükümdara şöyle ikrar eder: "Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişe etmesin ve gönlünü ferah tutsun. Ben zahmet çekiyorsam, rahat da ediyorum; huzur ile zahmet yan yana yürür."[8]

b. Yardım ve İyilik Etmek

Böylece, Kutadgu Bilig'de emek övülür ve karşılığının verilmesi gerektiği belirtilir. Yukarıda değindiğimiz gibi, devletin sosyal devlet olma yolunda atması gereken en önemli adım bu olmasına rağmen, bir toplumda herkesin çalışacak durumda olmadığını, belirli bir süre için bazı kişilerin iş bulamayabileceğini veya sosyal konumları nedeniyle bazı kişilerin korun-

maya muhtaç olduğunu bilmekteyiz. İşte sosyal devlet olma şartlarından biri de, bu durumda olan vatandaşlara devlet elinin uzatılması ve temel ihtiyaçlarının, kendi emekleriyle geçinecek duruma gelene kadar, devlet tarafından karşılanmasıdır. Eserinde Yusuf, devletin halka yardım etmesi gerektiğini, devlet adamlarının eli açık olması ve vatandaşlara iyilik yapmasının toplumsal refah ve huzur için önemli olduğunu hiç usanmadan tekrar tekrar anlatır.

Halka devletin yardım etmesi düşüncesi eserde, özellikle fakirlerin durumunun iyileştirilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Sosyal bir devlette çalışan kişinin fakir olmaması gerekir; veya en azından, çalışan kişinin temel ihtiyaçlarını çok rahatlıkla karşılayıp geçimi için başkalarına muhtaç olmaması ve diğer ihtiyaçları için yeterli maddi gücünün bulunması gerekir. Devlet, gerekli ekonomik şartları hazırlayıp önlemleri alarak, çalışan kişinin emeğinin karşılığıyla geçinebilmesini sağlamalıdır. Kutadgu Bilig'de devletin başı olan Küntoğdı sürekli bu konuda uyarılır. Öğdülmiş, Küntoğdı'ya şöyle seslenir: "eğer kuldan fakir adını kaldırmazsa, o nasıl bir bey olur? Ey hükümdar, çaresiz, sana adamlar lazımdır; beyler fesadı bunlar ile ortadan kaldırırlar. Birçok adamlar toplamalı ve onlara ihsanda bulunmalı; fakiri zenginleştirmeli ve açı doyurmalıdır."[9] Yine Öğdülmiş, fakirlerin durumunun iyileştirilmesinin önemini hükümdara şöyle anlatır: "Orta halli kimselerin yükünü fakirlere yüklememeli; yoksa, fakir açlıktan kırılır ve mahvolur. Fakiri korursan, o orta halli olur; orta halli biraz kendini toplarsa zengin olur. Fakirler orta halli olursa, orta halliler zenginleşir; orta halliler zenginleşirse, memleket zengin olur, düzene girer ve halk huzura kavuşur."[10] Odgurmış da sarayı ziyaretinde hükümdara şu öğüdü verir: "Fakir, dul ve yetimleri kolla; bunları korumak, kanunu gerçekten tatbik etmek demektir."[11]

Fakirlerin durumunun iyileştirilmesi yanında, sosyal devletin eserde karşımıza çıkan diğer bir özelliği de, belirli durum ve kişiler için devletin koruyuculuk rolü üstlenmesidir. Yukarıdaki atıflarda "dul ve yetimlerin" devlet tarafından korunması gerektiği açıktır. Öğdülmiş hükümdara şu öğüdü verir: "Eğer ölen olursa, hürmetle kaldır; çoluk-çocuğu varsa, onlara haklarını ver."[12] Nitekim, Aytoldı ölüm döşeğinde hükümdarla konuşarak, tek oğlu olan Öğdülmiş'i ona, yani devlete, emanet eder: "Ey devletli hükümdar, işte ben gidiyorum; oğlum, bu ciğer-parem, burada kalıyor. Senden dileğim şudur: ona nezaret et. Gözden uzak bulundurma, ona fazilet ve bilgi öğret; bilgi ve fazilet ile memlekette mevki sahibi olsun."[13] Küntoğdı, bu ricayı olumlu görerek Öğdülmiş'e şöyle seslenir: "Baban öldü ise, ben de sana bir babayım; ben sana babalık edeyim, sen de bana oğul ol."[14] Gerçekten Küntoğdı, Öğdülmiş'e iyi bir eğitim vererek onu devlet adamlığı için

yetiştirir ve bir gün kendisine vezir yapar. Tıpkı Kutadgu Bilig'de olduğu gibi, genel olarak Türkler devleti bir "baba" olarak görmüştür. Hatta, üzerinde yaşanılan topraklara Batılılar "baba-vatan (fatherland)" demesine rağmen, yaşamlarında devletin rolünü çok iyi bilen Türkler geleneksel olarak baba rolünü devlete vermişler ve yaşadıkları topraklara "anavatan (motherland)" demişlerdir.[15] İşte Kutadgu Bilig'de devlet bir baba olarak görülmüş, muhtaç durumda olanlara yardım, yetimin korunması, vatandaşların eğitim ve öğretimi gibi konularda sorumluluk alması istenmiştir.

Devletin resmi olarak fakirin durumunu iyileştirmesi ve muhtaçları korumasının yanında, eserde İslam'ın önemli bir vasfı olması nedeniyle "iyilik etmek" fikri de vurgulanır. Diğer bir deyişle, toplumsal değerler devletin sosyal devlet olma yolunda daha cesur adımlar atmasına katkıda bulunabilir. Kutadgu Bilig'de devlet adamının bir özelliği de, hep iyilik yapmasıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi, Odgurmış'ın dağa çekilerek asetik bir yaşam sürmesi ve topluma bir faydasının dokunmaması eleştirilir. Çünkü, devlet adamı etiğine göre, kişi toplumda sınanmalı ve kurtuluşu başkalarına yardım sonucunda edineceği sevapta aramalıdır. Hükümdar Odgurmış'a mektup yazarak dağdan inmesini söyler: "Buraya gel. Köy veya şehir içinde ibadet et. Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et. Bak, burada birçok yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topallar vardır. Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt, insanlara yardımda bulun."[16] İnsanlara yardım etmenin gerekliliği hükümdara da vezirleri tarafından hatırlatılır ve iyilik cömertlikle eş tutulur. Öğdülmiş, hükümdara şöyle salık verir: "Her vakit meşhur bir bey olarak kalmak için...[şu] lazımdır: açık elli ve cömert olmak, halka karşı şefkat göstermek."[17] Gerçekten Küntoğdı, halka hazinesini açmakla kalmaz, bireysel olarak da iyilikte bulunarak zaman zaman mal, mülk, altın ve gümüş dağıtır. Eserde mal ve mülk biriktirmenin nafile olduğu da vurgulanılarak, bunların muhtaçlara dağıtılması gerektiği üzerinde durulur. Örneğin Aytoldı, ömrünün sonuna doğru "Niçin bu altın-gümüşü topladım, niçin bunları yoksullara dağıtmadım" diye üzülür, yaptıklarından pişman olarak ağlar ve servetini fakirlere dağıtır.[18] Özellikle, devlette vurgunculuk ve yiyiciliğin gittikçe güçlendiği toplumlarda, iyilik ve yardımda bulunmak, mal hırsından sıyrılarak muhtaçlara ve fakirlere yardım etmek gibi etik değerlerin sosyal devleti gerçekleştirme açısından önemi ortadadır. Kutadgu Bilig'e göre, toplumu düzenlemede başarılı olacak kurallar sadece kağıda değil, kalbe de yazılmalıdır.

c. Sosyal devlet – Toplumsal Düzen İlişkisi

Yusuf, toplumsal düzenin sosyal bir devlette mümkün olabileceğini düşünür. Diğer bir deyişle, devletin devamı insanlara haklarını vermek, muhtaçlara yardım elini uzatarak onları topluma kazandırmakla sağlanabilir. Yukarıda demokratik devletten bahsederken, toplum sözleşmesi düşüncesi üzerinde durmuş ve Kutadgu Bilig'de de bu düşüncenin var olduğunu söyleyerek, yöneten ile yönetilen arasında karşılıklı hak ve yükümlülüklerin olduğunu vurgulamıştık. İşte yönetenler, yönetilenin hakkını vermediği zaman bu sözleşme değiştirilebilecek, iş başından uzaklaştırılabilecekleri gibi, toplum bir kaosa sürüklenerek devletin sonu da hazırlanmış olacaktır. Demek ki, demokratik devlet ile sosyal devlet arasında sıkı bir bağ vardır. Devlet, demokratik olduğu oranda vatandaşlarını devlet yönetimine ortak yapacak, onlara iş olanakları sağlayarak hizmetlerinin karşılığını verecek ve böylece mutlu olmalarını sağlayacak; vatandaşlar da bunun karşılığında devlete sadakatle hizmet edeceklerdir. Kısaca, sosyal adalet, toplumsal düzeni sağlayacaktır.

Bu nedenle Kutadgu Bilig'de, hizmet edene hakkının ödenmesi ile toplumsal düzen arasındaki ilişki sıklıkla hatırlatılır. Öğdülmiş hükümdara şöyle seslenir: "Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür. Herhangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa, o halkın içine ateş atmış olur; memleket bozulur ve hiç şüphesiz, beyliğin temeli yıkılır."[19] Başka bir vesileyle yine Öğdülmiş hükümdara cömert olması tavsiyesinde bulunarak şöyle der: "hasis bir bey memleketine hakim olamaz. Bütün faziletli insanlar hasisten kaçarlar ve cömerdin etrafında toplanarak, dilek ve arzularına kavuşurlar. Hasislik ile beylik birbirine düşmandır; hasise karşı her yerde isyan edilir."[20] Eserden anlamaktayız ki, hükümdar bu tavsiyelere uyarak çalışana hakkını cömertçe verdi ve böylece "memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleşti; o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti."[21]

Devletin varlığını ve toplumun bütünlüğünü dışa karşı koruyan askerin hakkının verilmesi eserde özellikle vurgulanır. Eğer asker memnun edilirse, devletini severek koruyacak ve gerekirse uğrunda ölecek, böylece hem devletin devamı sağlanacak hem de dışarıda zaferler kazanılarak hazineye gelir getirilecektir. Öğdülmiş, hükümdara şöyle der: "eğer bey askerini memnun etmezse, kılıç da kınından çıkmaz. Kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz; kılıç kınına girerse, beyin huzuru kaçar. Ey bey, kılıç kullananı her vakit memnun et ve böylece kendin de sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme."[22] Başka bir vesileyle Öğdülmiş hükümdara şu tav-

siyede bulunur: "Asker bulundukça, beylerde memleket eksik olmaz; asker olmasa, bey memleketine uzun müddet hakim kalamaz. Asker beyden memnun oldu mu, bey hangi memleketi isterse, onu elinde bulur. Dünya beylerinin eli açık olursa, onlar her iki dünyada baş köşeye otururlar."[23] Hükümdar da bu tavsiyelere kulak vererek askerini memnun etmek için çalışır. Şöyle seslenir vezirine Küntoğdı: "Bütün bu hazineyi, bu birçok altını, gümüşü askere dağıtmak için biriktirdim. Dileğim şudur: bana hizmet edenler ve bundan sonra yaşayacak olan hizmetkarlarım sıkıntı çekmesinler."[24]

Kutadgu Bilig'de, demokratik ve sosyal devlet arasındaki ilişkiye paralel olarak, toplumsal düzenle sosyal refah ve sosyal refahla toplumsal düzen arasında sarmal bir ilişki tarif edilir. Yani, biri diğerine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirlerini pekiştirirler. Toplumda düzen olduğu sürece refah artacak, refah arttıkça da düzen ve huzur kökleşerek devam edecektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir işi ehline vermek, iktidarı bilgili insanlar aracılığıyla kullanmak toplumda belirli bir düzenin sağlanması yönünde atılacak ilk adımdır. Bu nedenle, iyi bir vezir sayesinde bey "bütün arzularını elde eder; bütün işi düzene girer. Halkı zenginleşir, memleketi de tanzim edilir; hazine çoğalır, beyin hayatı saadet içinde geçer."[25] Bu cümleye dikkat edilirse, Yusuf toplumsal düzen ve refah ilişkisini; düzen, zenginlik, tanzim (düzen), hazinenin artması ve devletin sürekliliği silsilesiyle açıklıyor. Buna uygun olarak, Küntoğdı memleketin durumunun nasıl olduğunu sorduğunda Öğdülmiş şu karşılığı verir: "Hükümdarın devleti sayesinde dünya düzeldi; keder kısa ve sevinçler uzun oldu. Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; gönüller ferahladı. Herkesin dilinde metih ve senan dolaşıyor, nefes alan her canlı durmadan sana dua ediyor."[26] Böylece, doğru yönetimle toplumsal düzenin sağlanması refahı, refah toplumsal huzurun artmasını, huzurun artması refahın daha da artmasını ve beraberinde devlete bağlılık ile devletin devamı için daha çok çalışmayı getirecektir.

Sosyal devlet tartışmamıza son vermeden önce bir konuya daha değinmek gerekir: Sosyal devlet ile sosyalist devlet aynı kavramlar değildir.[27] Sosyal devlet, açıkladığımız üzere, devletin hizmette bulunana, çalışana hakkını ödediği, toplumda refahın artması için gerekli önlemleri aldığı, aynı zamanda yardıma muhtaç olanları koruyup kolladığı bir düzendir. Sosyalist devlette ise, iktidar belirli bir sınıfın, işçi sınıfının elindedir. Kutadgu Bilig, bir sınıfı diğeri üzerinde egemen yapma fikri şöyle dursun, daha 11. yüzyıldan çoğulculuğu vurgulamasıyla da okuyanı hayrete düşürür. Yukarıda saydığımız devlet hizmetindeki vezir, subaşı, elçi gibi memurluklar dışında, eserde çok çeşitli sanat ve zanaat adamı tanımlanır: alimler, tabipler, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, satıcılar, hayvan yetiş-

tirenler bunlardan bazılarıdır. Böylece Kutadgu Bilig'de, bugünkü anlamda canlı ve girişimci bir toplum örneği verilir. Yusuf, ne belirli bir sınıf ayrımı yapar, ne de her şeyin devlet tekelinde geliştirilip üretilmesinden söz eder. Toplumda çoğulculuğun ve bunun sürekliliğinin önemi o kadar açıktır ki, bir yerde Öğdülmiş hükümdara şöyle seslenir: "sanat ustaları başkalarını yetiştirmekte devam etsinler. Çiftçiler çiftçilikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de [hayvanları] çoğaltsınlar."[28] Böylece Kutadgu Bilig, çoğulcu bir demokrasiyi ve liberal bir ekonomiyi işaret etmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği tecrübesini yaşayan Türk-İslam toplumları ve devletleri için bu konunun önemi açıktır; ve Kutadgu Bilig'in bunu yaklaşık bin yıl önce vurgulaması da anlamlıdır.

4. Hukuk Devleti

Kutadgu Bilig, demokratik, laik ve sosyal devletin yanında, hukuk devletini de işaret eder. Genel olarak hukuk devleti, yönetimde keyfilikten sıyrılarak vatandaşların hukuk güvencesine kavuşturulmasını ve toplumdaki sorunların hukuk yoluyla barışçıl bir şekilde çözülmesini ifade eder. Kutadgu Bilig, hukukun toplumsal yaşamda yerleşmesine büyük önem vermiş ve hem toplumsal düzen hem de refahı, hukuk devletinin varlığına bağlamıştır. Aşağıda bir hukuk devletinin temel özelliklerini ve eserin bu konuyla ilgili bölümlerini ele alacağız.

a. Adil Olmak ve İyi Kanun Yapmak

Her devletin bir takım kanunları olması kaçınılmazdır. Ancak, "hukuk devleti" derken, gelişigüzel yapılmış kanunlara dayanan devleti değil, adalet ve hakkaniyet ilkelerine bağlı olarak kural koyan devleti vurgulamaktayız. İşte Kutadgu Bilig'de, sık sık karşımıza "yöneticilerin adil olması" ve "iyi kanun koyma" konuları çıkar. Adalet ve iyilik kavramları eserde doğrudan tanımlanmasa da, eserin genelinden anlaşılmaktadır ki, yönetenler halkın baskı altında tutulacağı bir devlet düzeni yaratmamalı, halkın ihtiyaçlarına kulak vererek kanun yapmalı, haklıyı haksızdan ayırarak haklıya hakkını vermeli ve haksızı cezalandırmalıdır. Aslında bu kavramların doğrudan tanımlanmaması, hukukun durağanlaştırılmaması ve değişen şartlara göre toplumsal kuralların değişebilmesi için gereklidir. Türk-İslam toplumlarının, özellikle 11. yüzyıl şartlarında, dinamik bir yaşam şekli olması ve toplumsal kuralları buna göre düzenlemeye çalışmaları şaşırtıcı olmasa gerek.

Kutadgu Bilig'e göre, yöneticiler öncelikle adil olmalıdırlar. Öğdülmiş hükümdara şu öğüdü verir: "Bey...adil olmalı; halka karşı adaletle

muamele etmelidir."[29] "Halkın hakkını alabilmesi için," beyin ana yardımcısı olan vezir de "adil olmalıdır."[30] Devlet yöneticilerinin adil olabilmesi yönünde Kutadgu Bilig'de en çok üzerinde durulan konulardan biri, devlet adamının gözü tok olması, yiyicilik ve rüşvetten uzak durması gerektiğidir. Gerekli devlet adamı etiğine sahip olmayanların, yani yiyicilik ve rüşvetle iş yapanların, adil kanunları koymak ve bu kanunları adaletle uygulamaktan uzak olacağı açıktır. Öğdülmiş'e göre, vezirin "gözü tok olmalı ve onda mal hırsı bulunmamalıdır; gözü aç olan kimse, bütün dünyaya nail olsa bile, doymaz."[31] Ulu hacibin vasıflarını anlatırken de Öğdülmiş aynı konuyu vurgular: "[Hacip] gözü tok, haya sahibi ve nazik olmalıdır. Gözü tok olan vazife başında rüşvet almaz."[32] Odgurmış da hükümdarı uyararak şu tavsiyede bulunur: "Aç gözlü kimseye memlekette mevki verme, onun memleket nizamını bozacağından hiç şüphe etme."[33]

İşte Yusuf'a göre, yiyicilik ve rüşvetten uzak durarak adil olan ve adaletli davranan yöneticilerden "iyi kanun" koymaları beklenir. Örneğin, Aytoldı şöyle seslenir hükümdara: "Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta iken, ölmüş olur. Ey hakim devlet adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez. Bir kimse iyi kanun vazedip bıraktı mı, adının ayakta durmasını sağlamış demektir."[34] Öğdülmiş de şöyle düşünür: "Adalete istinat eden kanun- bu göğün direğidir.; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz. Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı, Tanrı yedi kat yerin nizamını bozmuş olurdu."[35] Küntoğdı da bu öğütlere uyarak "halka iyi kanunlar vazetmekte devam etti. Halk huzura kavuştu; kurt ile kuzu müsavi oldu."[36]

b. Hukukun Üstünlüğü

Bir hukuk devletinin varlığına işaret eden en önemli özellik o toplumda "hukukun üstünlüğünün" kabul edilmesidir. Diğer bir deyişle toplum, keyfilik, adam kayırma, rüşvet ve benzeri şekillerle değil, vatandaşların vicdanına dayanarak konulan kurallara göre yönetilmeli ve toplumsal sorunlar bu kurallar aracılığıyla çözülmelidir. Kutadgu Bilig'de en üst yönetici olan hükümdarın aynı zamanda kanunu temsil etmesi bir rastlantı değildir. Kanun, birincil değerdir. Eserde hükümdara hizmet etmek, hükümdara kul olmak gibi söylemler de aslında kanuna bağlılık ve hizmet olarak değerlendirilebilir. Yusuf da eserini yazığı dönemdeki yönetimin iyiliğini ve toplumun zenginliğini, yöneticilerin adaletine bağlar. Eserini atfettiği Buğra Han'dan bahsederken onun ve döneminin hakkında Yusuf şunları söyler: "Dünya asayişe kavuştu ve nizam kuruldu; o adını kanunla yükseltti."[37]

Hukukun üstünlüğü genel olarak karşımıza yöneticilerin de hukuka uymaları şeklinde çıkar. Kanun koyucu kendi yaptığı kanunlara uymuyorsa, o toplumda hukukun üstünlüğünden söz edilemeyeceği açıktır. Yusuf eserin başında şöyle seslenir: "Beylik çok iyi bir şeydir; fakat daha iyi olan kanundur."[38] Zaten, yukarıda belirttiğimiz gibi, geleneksel olarak eski Türk toplumlarında hakanın töreye göre ülke yönettiği, töreye uygun olarak göreve gelmeyen veya töreye uymayan hakanın ise yönetimde kalamayacağı inancı hakimdir. Diğer bir deyişle, geleneksel olarak töre hakanın, yani kanun yöneticilerin, üstündedir. Bu konu, Aytoldı ve Öğdülmiş'in hükümdarla diyaloglarında da sıklıkla gündeme gelir. Hükümdarı şöyle uyarır Aytoldı: "Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır. Kötü teamül kurma, iyi kanun koy."[39] Öğdülmiş de şunları söyler hükümdara: "Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse, halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder. Beyler hangi yoldan giderlerse, beylerin bu gidişi kulun da yoludur."[40]

Bu söylenilenlere hükümdar da katılır ve hukukun üstünlüğünü tasdik eder. Eserde anlatılan bir olay, kanunu temsil eden hükümdarın adil olması, kanunlara uyması ve doğruluktan ayrılmaması gerektiğini çok iyi anlatır. Aytoldı, hükümdarı ziyaretinde onu üç ayaklı bir tahtta otururken bulur ve "bu oturduğun ne biçim bir tahttır; bunun manasını anlayayım, bana söyle"[41] dediğinde hükümdar şu yanıtı verir: "Ben doğruluk ve kanunum. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz. Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düzgündür. Bak, benim tabiatım da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğilirse, kıyamet kopar. Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esasıdır."[42]

c. Hukukun Temel İlkelerine Saygı

Hukuk devletinden söz edebilmek için, toplumda hukukun üstünlüğü ilkesi benimsenmelidir. Ancak, bu hukukun neyi kapsadığı, onun nitelikleri de önemlidir. Kutadgu Bilig'de de çok açık olarak görüldüğü gibi, genellik ve eşitlik, adaletin er tecelli etmesi, vatandaşların hukuka başvurma hakkının olması, suçlunun topluma zarar vermesinin engellenmesi ve yargının bağımsızlığı gibi ilkeler bir hukuk devletinin temelini oluşturur. İşte hukuk devleti, bu temel ilkelerin toplumda yerleşmesi ve kökleşmesiyle var olacaktır.

Hukukun genelliği ve eşitliği ilkesinin vurgulandığı eserde, kanunu temsil eden hükümdarın tabiatı güneşe benzetilir. Tıpkı güneşin ayırt etmeksizin herkesin üzerine doğması ve onları aydınlatıp ısıtması gibi, kanun da herkes için ve herkese aynı şekilde uygulanmalıdır. Vasıflarını Aytoldı'ya anlatırken şunları söyler hükümdar: "Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam. İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun...benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz. Güneş doğar ve dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez. Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır."[43]

Kutadgu Bilig'e göre, adalet aynı zamanda er tecelli etmelidir. Hükümdarı ziyaretinde elinde bir bıçak gören Aytoldı, "elindeki bu bıçak nedir; benim bunu da iyice bilmem lazım"[44] dediğinde, hükümdar şu yanıtı verir: "Elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir. Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam."[45] İşte bu nedenle eserde, haksızlığa uğrayanların başvuru hakkı ve bu haksızlığı giderme hakkının olması gerektiği üzerinde de durulur. Öğdülmiş şöyle seslenir hükümdara: "Haksızlığa uğrayarak, hak talebinde bulunanları kabul etmeli, yol göstermeli ve onlara haşin davranmamalıdır."[46] Nitekim, Odgurmış'ın dağa çıkarak tek başına yaşamasına şaşıran hükümdar, bir haksızlığa mı uğrayıp böyle bir yaşam tarzı seçtiğini ve bu konuda kendisinin yapacağı bir şey olup olmadığını mektubunda sorar: "Akrabaların sana ne yaptı, niçin onlardan yüz çevirdin; bunu bana izah et. Eğer zulüm görmüş isen, bana gel; bu dert ve endişeni bana anlat."[47] Tabii ki, böyle bir durumda, kişinin hakkını alabilmesi için toplumda bağımsız yargılamanın ve yargılamada bulunan kimselerin işinin ehli olmasının gerektiği ortadadır. Kutadgu Bilig'de hükümdarın kanunu temsil etmesi ve kimseye bağlı olmaması yanında, kadılığın da önemli bir makam olduğu anlatılarak kadıların özenle seçilmesi üzerinde durulur.[48]

Bir hukuk devletinde kanunsuz suç olmaz. Yani, yapılan bir eylemin suç sayılabilmesi için, o eylemin "suç" olduğunun kanunda açıkça tanımlanması gerekir. Yukarıda üzerinde durduğumuz, adil olmak ve adaletli davranmak gibi ilkeler hukukun bu ilkesini kapsar. Ancak, buna paralel olarak, bir hukuk devletinde suçun da karşılıksız kalmaması ve suç işleyene gerekli cezanın verilmesi gerekir. Günümüzde özellikle bu konu toplum vicdanını yaralamakta, suçun cezasız kalması oranında toplum düzeninin bozulduğu görülmektedir. İste Kutadgu Bilig'de suçluya hak ettiği cezanın verilmesi önemli bir yer tutar. Aytoldı, Öğdülmiş ve Odgurmış bu konuyu hükümdara

hatırlatırlar. Şöyle seslenir hükümdara Aytoldı: "Kusurum varsa, cezalandır, kudret senindir; kusurum yok ise, bana muğber olma. [Kişinin] günahı varsa cezalandırmak, eğer yok ise, iyilik ile onun gönlünü almak lazımdır."[49] Öğdülmiş de kanunu temsil eden hükümdara şu öğüdü verir: "Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen de öyle yap. İyinin serbest dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır."[50] Hükümdarın huzurunda Odgurmış da şöyle konuşur: "Ey hükümdar...bu cezalar kötüler içindir. Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nispette, sen de cezalarını eksik etme."[51] Zaten, yukarıda değindiğimiz gibi, Yusuf'a göre devletin en önemli görevi, "adil kanunlar koyarak memleketin bütün yollarını emin tutmak ve yol kesici ile haydutların hepsini ortadan kaldırmaktır."[52]

Hükümdar da suç işleyenlerin cezasız bırakılmamasını savunur. Kendisini ziyaretinde Aytoldı hükümdarın yalnızca üç ayaklı bir tahtta, elinde bir bıçakla oturduğunu görmez, aynı zamanda hükümdarın sağında şeker, solunda ise acı-ot vardır ve suratı asık, öfkelidir. Aytoldı, bu şeker ve otun anlamını ve öfkesinin nedenini sorduğunda şöyle yanıtlar hükümdar: "Şeker...zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı-tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hint otunu ise, zorbalar ve doğruluktan kaçan kimseler içer. Bunlar kavga edip, bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hint ilacı içmiş gibi, yüzlerini ekşitirler. Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir."[53]

d. Adaletin Toplumsal Düzen ve Toplumsal Refahla İlişkisi

İyi kanunlar koyarak, suçluyu suçsuzdan ayıran ve toplumda adaleti sağlayan bir hukuk devletinde toplumsal düzenin korunarak sağlamlaşacağı ve buna bağlı olarak refahın da artacağı Kutadgu Bilig'de savunulur. Bir önceki bölümde sosyal devleti anlatırken, toplumsal düzen ile refah arasındaki ikili ilişkiye değinmiştik. İşte burada, o ilişkiye üçüncü bir boyut katarak, Yusuf'un ortaya koyduğu çok önemli bir üçlü sac ayağına değinmemiz gerekiyor: adalet-düzen-refah ilişkisi. Bu aynı zamanda, demokratik, sosyal ve hukuk devleti arasındaki bağdır.

İlk bölümde demokratik devletten bahsederken, ülke yönetiminin baskı ve zulüm üzerine kurulamayacağını, bu yöntemlere dayanan bir devletin sonuçta çökeceğini belirtmiştik. İşte, hukuk devleti ile toplumsal düzen arasındaki ilişki bu noktada önemlidir: devletin varlığı ve devamı, hukukun varlığına, yani adalete dayanacaktır. Eserde bu konu oldukça geniş bir yer

tutar. Aytoldı hükümdara zulüm etmemesi ve hukuka uyması yönünde şöyle seslenir: "Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır. Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır. Başkasının malını alma ve kan dökme."[54] Aynı şekilde Öğdülmiş de adaleti toplumda üstün kılmak yönünde hükümdarı uyarır: "Hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur."[55]

Hükümdar da aynı görüştedir. Hatta, güneşe benzeyen tabiatını Aytoldı'ya şöyle açıklar: "güneş doğunca yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer."[56] Hükümdar Odgurmış ile konuşmasında da adalet ile düzen arasındaki konuya değinerek, "Bey halka karşı iyi ve adil olursa, onun faydası bütün halka dokunur ve halk saadete kavuşur" der.[57] Öğdülmiş'e de aynı itirafta bulunur: "Memlekette...kötü yerler tasfiye edilmeli; halka kanunla, her bakımdan, düzen verilmelidir."[58] Nitekim, eserden öğrendiğimize göre, "kanunlar vazedildi ve memleket düzene girdi; ülkenin temeli sağlamlaştı."[59] Bir vesileyle hükümdar ülkenin durumunu sorduğunda, Öğdülmiş şu yanıtı verir: "Kanunu doğru tatbik ettin, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor."[60]

Adaletle toplumsal düzen arasındaki bu ilişkiyi, adaletle refah arasında da görüyoruz. Toplum düzene girip huzur sağlanınca, ekonomik kalkınmanın temel şartları sağlanmış olacak ve insanlar durumlarını iyileştirmenin mümkün olduğunu görerek işlerine sarılacaklardır. Bu ise beraberinde toplumsal refahın artmasını getirecektir. Adaletin olmadığı bir yerde, toplumsal düzen ve sağlıklı bir refah artışının beklenemeyeceği açıktır. Hükümdara şöyle seslenir Öğdülmiş: "Hangi memleketin beyi iyi ve doğru olursa, o memleketin halkı zenginleşir ve başına gün doğar."[61] Hükümdar da bunu tasdik ederek, kanunu temsil ettiğinin bilinciyle, şöyle der: "Asıl dileğim şudur: bana gelen zenginleşsin, benim sayemde kudret ve nüfuzu artsın."[62]

İşte adalet düzeni, düzen de beraberinde refahı getirecek; bu refah toplumsal düzeni pekiştireceği gibi, adaletin meşruiyetini aldığı kural ve kurumları da güçlendirecek, halkın bunlara bağlılığını artıracaktır. Bu adalet-düzen-refah ilişkisi diyaloglarda sıklıkla karşımıza çıkar. Vezirlerinin tavsiyeleri sayesinde, "Hükümdar, günden güne iyi kanunlar vazetti. Halk zenginleşti, memlekette nizam kuvvetlendi; halk hükümdara dua etti."[63] Öğdülmiş'in hükümdara şu öğüdünde de bu üçlü ilişki açıklıkla görülebilir:

"Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; asker beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır."[64] Demek ki, Yusuf'a göre, demokratik devlet, sosyal devlet ve hukuk devleti el ele yürür. Ancak, hemen şunu da ekleyelim ki, bu üçü laik devlet ekseni etrafında döner. Çünkü, laiklik ilkesi toplumda yer bulmadan, devlet adamının, devlet adamı etiğini benimseyerek, yukarıda belirttiğimiz anlamda topluma demokratik ve sosyal düzeni getirmeyeceği ve "kanun koymayacağı" açıktır. Diğer bir deyişle, ilk başta belirttiğimiz gibi, Kutadgu Bilig'de her ne kadar değişik değerleri ele alıyorsak da, bunların hepsi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; demokratik-laik-sosyal-hukuk devleti birbirinden ayrılabilecek kavramlar değildir.

Sonuç

Kutadgu Bilig'de Yusuf ideal devleti, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olarak tanımlar. Kutadgu Bilig demokratik bir devleti işaret eder, çünkü hükümdar mutlak bir yönetici olmadığı gibi, toplumda yönetenlerle yönetilenler arasında karşılıklı hak ve yükümlülükler tanımlanmış, devlet vatandaşa yaklaşımında baskı, zulüm ve şiddeti bir tarafa bırakmıştır. Ayrıca bilgiye ve bilimsel metoda önem verilerek, toplumsal sorunların çözümünde ne otoriteye, ne de tepeden inme kurallara başvurulmuş, sadece akıl ve bilgi yol gösterici olarak benimsenmiştir. Kutadgu Bilig laik bir devleti benimser derken de, din ve devletin birbirini kontrol etmediğini, devlet adamı ile din adamı etiği arasındaki farkı vurgulayarak Yusuf'un devlet yönetiminde dini kurallara yer vermediği gibi, dinin de devlet idaresinde olmasına karşı çıktığını gösterdik. Din ve devlet doğal olarak birbirini etkileyip, zaman zaman birbirine yardımcı olacaktır; ancak bu, kendi otonomilerini kaybetmeleri gerektiği anlamına gelmeyecektir. Kutadgu Bilig aynı zamanda sosyal bir devleti işaret eder. Çalışana hakkının ödenmesi, yardıma muhtaçlara devlet elinin uzatılması sadece kişilerin bireysel yaşamlarının iyileşmesi anlamına gelmeyecek, aynı zamanda toplumsal düzen sağlanarak devlet zenginleşecektir. Kutadgu Bilig hukuk devletini de benimser. Devlet, ancak adil kanunlarla ayakta durabilir. Hukukun üstünlüğü toplumda benimsenmeli, sadece vatandaş değil, yönetenler de hukuka bağlı kalmalı, hukuk herkese ve aynı şekilde uygulanmalı, kişilere itiraz hakkı tanınarak haksızlıkların en kısa sürede giderilmesine çalışılmalıdır. Adalet toplumsal düzeni sağlayacak, kişiler zenginleşerek devletin zenginleşmesine yol açacak ve böylece toplumdaki siyasi kurum ve kuralların meşruiyeti güçlenecektir.

İlk Türk-İslam eseri olan Kutadgu Bilig hakkında bu söylediklerimiz, bizi çok daha önemli bazı genel sonuçlara götürmektedir. Herşeyden önce, bu eser üzerinde yeterince durulmadığı ve hakkında yeterince düşünülmeden yazıldığı açıktır. Bu eserin "teokratik bir düzen savunduğu" gibi düşüncelerin yersizliği ortadadır. Bunun gibi daha birçok iddianın dayanaktan yoksun olduğu da burada kanıtlanmıştır: Odgurmış'ın Budist olduğu, Öğdülmiş'in Hazreti Muhammet'i temsil ettiği gibi düşünceler hakkında eserde ne bir ipucu vardır, ne de bu düşüncelerin eseri anlamaya bir katkısı vardır.

İkinci olarak, burada Kutadgu Bilig'e değişik bir sosyal bilim metoduyla yaklaşılmıştır. Daha önce Kutadgu Bilig üzerinde duran araştırmacıların aksine, bu makalede yüzümüz ileriye dönük olmuştur. Bugüne kadar araştırmacılar Kutadgu Bilig'in tamamlandığı 1069/1070 yılından geriye doğru bakarak, eseri Yunan, Çin, İran ve Hint eserleriyle karşılaştırmışlar ve Yusuf'un kendinden önce yaşayan hangi filozoftan etkilenmiş olabileceğini tartışmışlardır. Yusuf'un eserini kaleme almasındaki amacına uygun olarak, bu makalede Kutadgu Bilig'in bugün ne anlama geldiği ve bundan sonra nasıl bir devlet oluşturulması için çalışılması gerektiği üzerinde durduk. Bugünden ve geleceğe yönelik olarak Kutadgu Bilig'e bakarken, amacımız gelecekte devletin nasıl şekillenmesi gerektiğini belirlemek olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz demokratik, laik, sosyal ve hukuk devleti ilkelerinin Türk-İslam toplumlarında bugün dahi gerçekleştirilmediği açıktır. Yusuf'un o günden gördüğü, ve bugün anladığımız kadarıyla, ideal devletin ne olması gerektiğini tartıştık Daha önce yazılan eserlerde bu konu göz ardı edilmiş, hem Kutadgu Bilig hem de yazarı bazı anlamsız ve gereksiz karşılaştırmalara maruz bırakılarak bir anlamda küçük düşürülmüşlerdir. Kısaca, burada Kutadgu Bilig ve Yusuf'un hak ettiği bilimsel incelemeye doğru bir adım atılmıştır.

Üçüncü olarak, Kutadgu Bilig'in yoruma açık olduğu ortaya konulmuştur. Eser öyle zengindir ki, değişen şartlara ve dönemlere göre ele alınıp yorumlanabilir. Yani "ideal devlet" belirli bir kalıba sokulamaz. Bu nedenle, bu makalede her ne kadar devletin dört temel unsuru üzerinde durulduysa da, bunların son söz olmadığı vurgulanmalıdır. Yani, demokratik-laik-sosyal-hukuk devleti farklı şekilde yorumlanabileceği gibi, bu dört ilkenin dışında Kutadgu Bilig'de başka bir devlet ilkesi yok demek de doğru olmaz. Örneğin, bütün bu ilkelerin bir araya gelmesiyle devletin "insan haklarına saygılı devlet" olarak da görüleceği ortadadır. Bir devlet vatandaşına, çalışmasının karşılığını veriyor, onu ezmiyor, şikayet hakkı tanıyor, mahkemelerde bu şikayetini dinliyorsa, bu devlet doğal olarak "insan haklarına say-

gılı" bir devlettir. Okuyucu, yukarıda söylenilenleri yan yana koyarak modern devletin başka bazı niteliklerine rahatlıkla ulaşabilir. Aynı şekilde, belki de toplumda değişen şartlara göre, Kutadgu Bilig tekrar tekrar okunduğunda, eserin başka bazı değerlere de işaret ettiği yaşanılan o şartlar altında görülebilir.

Sonuç olarak, Kutadgu Bilig büyük bir rehberdir. Eserde idealleştirilen devlet niteliklerinin bugünkü Türk-İslam devletlerinde gerçekleştirilmesine, bu devletlerin yoksulluk ve geri kalmışlıktan kurtularak, hem halklarını mutlu etmeleri hem de başat güç olabilmeleri için gereksinim vardır. Aynı zamanda eserde belirtilen etik değerler, toplumsal yaşamın düzenlenmesi, kişiler arası ilişkilerin düzelmesi ve böylece yaşam kalitesinin artırılması açısından da önemlidir. Kutadgu Bilig, hem devletin şekillenmesini ve toplumsal yaşamda uyulması gereken kuralları, hem de her iki dünyada da mutluluğu ele alır. Kutadgu Bilig, mutsuzluk ve umutsuzluk pençesinde olan devlet ve toplumlar için sürekli başvurulması gereken bir kaynaktır. Hem de pek fazla okunup araştırılmamış bir kaynak. Bu nedenle, ömrünü bu kaynağın günümüz diline çevrilmesine ve daha iyi anlaşılmasına adamış olan Reşid Rahmeti Arat'ın şu sözlerini hatırda tutmak yararlı olacaktır: "Kutadgu Bilig, hala el sürülmemiş bir abide halinde, karşımızda durmaktadır."

KAYNAKÇA

HACİB, Yusuf Has (1998), *Kutadgu Bilig*. Çev. Reşid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

NİYAZİ, Mehmed (1993), *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken.

SOYSAL, Mümtaz (1986), *Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Dipnotlar

* Bu makalenin I. Bölümü dergimizin 12. sayısında yayımlanmıştır.

[1] Bkz. Soysal, 1986: 232.

[2] 2841-2842. Bu ve bundan sonraki atıflarda vereceğim sayı ve sayılar, Kutadgu Bilig'in Reşid Rahmeti Arat çevirisindeki beyit numaralarıdır.

[3] 947-948.

[4] 597.

[5] 760-761.

[6] 2952, 2965 ve 2973-2974.

[7] 1595 ve 1597-1598.

[8] 3139-3140.

[9] 2983 ve 5512-5513.

[10] 5565-5568.

[11] 5302.

[12] 2403.

[13] 1482, 1484 ve 1489.

[14] 1552.

[15] Bkz. Niyazi, 1993: 30-31.

[16] 3236-3238 ve 3240.

[17] 5902 ve 5904.

[18] 1129 ve 1150.

[19] 2132-2133 ve 2136-2137.

[20] 3035 ve 3037-3038. Ayrıca bkz. 2068-2069, 2994-3001 ve 5514.

[21] 449.

[22] 2138 ve 2144-2145.

[23] 3032-3034.

[24] 3021 ve 3023.

[25] 2261-2262.

[26] 3103-3104 ve 3106.

[27] Soysal, 1986: 230.

[28] 5589-5590.

[29] 2168 ve 2171.

[30] 2208.

[31] 2200.

[32] 2441-2442.

[33] 5305.

[34] 1458-1459 ve 1461.

[35] 3463-3464.

[36] 3093-3094 ve 3096.

[37] 103.

[38] 454.

[39] 1435 ve 1456.

[40] 2033, 2111 ve 2114.

[41] 787.

[42] 800, 802, 804, 808 ve 821.

[43] 809, 817-818 ve 827-828.

[44] 788.
[45] 810-811.
[46] 2499.
[47] 3205-3206.
[48] Bkz. 5329-5344.
[49] 639 ve 642.
[50] 5548-5549.
[51] 5279-5280.
[52] 5576-5577.
[53] 812-816.
[54] 1393-1395.
[55] 2017 ve 2033-2034.
[56] 829-830.
[57] 3266.
[58] 5498.
[59] 1772.
[60] 3108.
[61] 5544.
[62] 3019.
[63] 1570-1571.
[64] 2057-2058.